

A mezopotámiai jog

Szerző: JANY János

Affiliáció: egyetemi docens, intézetvezető, PPKE BTK

Rovat: Jegtörténet

Rovatszerkesztő: Komáromi László

Lezárás dátuma: 2018.10.01

Idézési javaslat: JANY János: „A mezopotámiai jog” in JAKAB András – FEKETE Balázs (szerk.): Internetes Jogtudományi Enciklopédia (Jegtörténet rovat, rovatszerkesztő: KOMÁROMI László) <http://ijoten.hu/szocikk/a-mezopotamiai-jog> (2018). Konkrét szöveghelyre való hivatkozáshoz javasoljuk a szövegbeli bekezdésszámok használatát, pl. [8] vagy [12]–[18].

A mezopotámiai jog története a sumer időkben, a városállamok korában kezdődött, amikor megjelentek az első állami intézmények, a szervezett társadalom, az írásbeliség és ezzel együtt a jogélet is. A sumer jog olyan egyedi gondolkodási elemeket vonultat fel, melyeket a későbbi mezopotámiai kultúrák nem folytattak (például monogámia, a talioelv hiánya), jóllehet a kulturális folytonosság sok területen észlelhető. A babiloni jogélet Hammurapi törvényein keresztül ismerhető meg. Az asszír joghagyomány ugyan a babilonival közös töről származik, sajátos, sokszor kegyetlen megoldásait mégis jól mutatja a középasszír joggyűjtemény. Különös jelentősége van az igazságosság mezopotámiai fogalmának, a határt jelző szent köveknek és mindenekelőtt azoknak a közös kulturális, vallási és jogi tartalmaknak, melyek időtől és népektől függetlenül összekötik a térség joghagyományát. A hettita joghagyomány része ugyan az ékírásos jognak, de háttere, története és gondolkodásmódja miatt mégis sajátos tulajdonságokkal rendelkezik.

Tartalomjegyzék

1. **A mezopotámiai jog földrajzi kiterjedése**
2. **A mezopotámiai jog története**
3. **A mezopotámiai jog jellegadó kritériumai**
4. **A mezopotámiai jog variánsai**
5. **JEGYZETEK**

1. A mezopotámiai jog földrajzi kiterjedése

[1] A mezopotámiai jog hosszú, több évezredes folyamat eredményeképpen alakult ki, így földrajzi kiterjedése is e változáshoz igazodik. Kezdetben, amikor a mezopotámiai jog nemigen jelentett többet az egyes sumer városállamok jogát és szokásrendszerénél, a mezopotámiai jog hatóköre nem terjedt túl Dél-Mezopotámiánál, ahol e városok koncentráálódtak. Amikor a városállamok helyét lassan átvette a birodalmiság, a mezopotámiai jog követte a birodalmak határait, de még így sem terjeszkedett túl Mezopotámián, miközben mindvégig megőrizte lokális variánsait. Ennek oka egyfelől az, hogy a

mezopotámiai birodalmak általában nem lépték át Mezopotámia határait, vagy ha mégis, akkor viszonylag rövid időre (Narám-Szín), másfelől az, hogy a Mezopotámián kívüli perifériális területek nem voltak annyira lényegesek, hogy saját jogrendjüket alkalmazták, vagy egységes, birodalmi jogrendszert vezessenek be (ezek a gondolatok egyébként is idegenek voltak). Helyette megelégedtek azzal, hogy az alávetett népek adót fizettek és lojálisak maradtak, melynek fejében megtarthatták szokásaikat, vallási autonómiájukat. A hettita birodalom kialakulásával (Krisztus előtt II. évezred) a mezopotámiai jog elérte kiterjedésének végpontját azzal, hogy Anatóliában is megjelent, de ez inkább csak formai értelemben igaz: a hettita jog az átvett kulturális elemeknek köszönhetően ékírással íródott ugyan, de sajátos, a mezopotámiai jogfelfogástól eltérő jogi gondolkodást testesített meg, mely e hódító indo-európai népcsoport önálló hagyományára támaszkodott. Az ékírás lassú eljelentéktelenedése, majd feladása a perzsa korban (Krisztus előtt VI–IV. század) ahhoz vezetett, hogy a mezopotámiai jog lokális központok szokásaiként élt tovább, így földrajzi kiterjedése beszűkült, bár annyira mindig erős tudott maradni, hogy ellenálljon az erőteljes külső hatásoknak (iráni befolyás, hellénizmus).

2. A mezopotámiai jog története

[2] A mezopotámiai jog kialakulása a sumér városállamok megjelenéséhez kötődik, melynek történeti folyamatát még nagy vonalakban sem tudjuk rekonstruálni. Ugyan emberi jelenlét nyomai már a Krisztus előtti VI. évezredből is ismertek Dél-Mezopotámiából, lényeges kulturális változások csak a IV. évezredben következtek be: a kerék feltalálása, az ékírás megjelenése fontos mérföldkövek nemcsak a lokális kultúrában, hanem az egész emberiség történetében. E változások feltehetően a népesség növekedésével is együtt jártak, ami városok kialakulásához vezetett, bár e folyamat oksága a mai napig tudományos vita tárgya. A legszélesebb körben elfogadott elmélet szerint az államok a kötelező közösségi munkák megszervezésének (öntözőcsatornák, palota-és templomépítések) szükségességéből nőttek ki, bár meg kell jegyezni, hogy az **->állam** fogalma sose alakult ki, a sumér nyelvben szó sem található erre, inkább az uralkodóval azonosították a közhatalmat mint gondolatot. E teória szerint a korai uralkodók a munkákat irányító személyek közül kerültek ki, s ez vezetett a korai államok kialakulásához. Más elmélet szerint azonban a városok inkább az egyes klánok közötti vetélkedésekből jöttek létre, akik különböző épületek építése útján igyekeztek hatalmukat biztosítani és láthatóvá tenni. Az e törekvésekből táplálkozó verseny vezetett aztán a különböző városok kialakulásához. Bárhogyan történt is, a városállamok korában (Krisztus előtt 2900–2340) már virágzó városokat találunk Dél-Mezopotámiában (Ur, Eridu, Uruk, Szippar, Surupak, Girsu, Lagas, Umma), melyek stabil politikai, társadalmi és gazdasági környezet biztosítására voltak képesek. E korban az urbanizáció mértéke igen jelentős volt, mivel a lakosság nyolcvan százaléka városokban lakott a harmadik évezred közepe tájékán. Surupak területe elérte a száz hektár kiterjedést, lakosságának száma a 15–30 ezer főt; Lagas, az egyik legjobban dokumentált történettel rendelkező város lakossága pedig fénykorában 36 ezer és 100 ezer fő körül mozgott.^[1]

[3] Az uralkodó egyszerre volt szakrális és szekuláris vezető, kezdetben előbbi szerepe fontosabbnak tűnik, mivel ő képviselte a várost az istenségek irányába. Ennek oka egyfelől a város és istensége közti szoros kapcsolat, másfelől az a meggyőződés, hogy a sorsról az istenek döntenek, ezért a kedvező döntéseket náluk kell kieszközölni. Az uralkodó tehát közvetítő szerepet játszott az evilági és az isteni szféra között, melyben az általa bemutatott kultikus cselekmények kiemelkedő eseményeknek számítottak. Ez vezetett el ahhoz a sumér sajátosságához, hogy – szemben Egyiptommal – nem alakult ki versengés az uralkodó és a papság között, hiszen az uralkodó egyben főpap is volt. A király főpapként a kultusz kulcsszereplője volt, a város vezetőjeként ugyanakkor hadvezetési, törvényhozói és bírói funkciókat is ellátott. Ezen túlmenően, a király kezében nagy mennyiségű földtulajdon is összpontosult. E komplex társadalmi funkciók magyarázzák, hogy miért volt használatos több *terminus* is az uralkodó megnevezésére. A *lugal* (nagy ember) a király evilági, míg az *en, enszi* a vallási funkcióját domborítja ki, bár hozzá kell tenni, hogy az *en* kettős jelentése (király, főpap) a mai napig sok probléma forrása. A király családja és közvetlen környezete is fontos szerephez jutott: az uralkodó

felesége maga is nagy földtulajdon felett rendelkezett, papnői feladatokat látott el és diplomáciai kapcsolatot tartott fenn más uralkodók feleségeivel. A hatalom a királyi családon belül, férfiágon öröklődött. A belső feszültségek mérséklése érdekében a trón örökléséből kiszorult fiúk magas állami és papi hivatalokat töltöttek be, továbbá jelentős földtulajdonnal is rendelkeztek. A királyi hatalmat a korai korszakban részben ellensúlyozhatta a Gilgames eposzból jól ismert városi polgárok gyűlése (*unkin*), ám a hatalom koncentrációjának következtében ezen intézmény lassan jelentőségét veszítette, majd eltűnt.^[2]

[4] A korszak jogélete alig ismert számunkra, főként azért, mert a későbbi korokra jellemző kodifikációnak még nincs ránk maradt nyoma, ezért jogkönyvek hiányában legfeljebb néhány dokumentum segíthet az eligazodásban. A sumer szokásokat csak később keletkezett szövegek alapján lehet rekonstruálni, ám az ilyen visszavezetések mindig kétségesek és sok vitára adnak okot (lásd Uru-inim-gina reformtábláját a 3. fejezetben).

[5] A városok prosperitása tartós demográfiai növekedéssel járt, ami egyre több földterület művelés alá vonását követelte meg, ám a városok egy idő után csak egymásra rovasára tudtak csak terjeszkedni, mivel ekkor ütközött ki a földrajzi közelségükből eredő hátrány. Ennek következtében a városok közti, eddig csak elszórtan jelentkező konfliktusok sokasodtak és egyre nagyobb mértékűek lettek. A városok egymás közti harcait néhány uralkodó úgy próbálta a maga javára eldönteni, hogy szövetségi rendszert hozott létre az azonos érdekű városok között, így növelvén katonai képességüket (például Ur-Uruk-Umma szövetsége), ám ezzel csak a konfliktus további eszkalálódását érték el. A politikai krízis megoldása egyértelműen a városállami logikából az unitárius államba történő átlépés volt, ám ezt a sumer városállamoknak nem sikerült elérniük, ezért ez a tőlük északabbra élő, de dél felé hódító nomád akkádok vezetésével következett be. A legendás uralkodójuk, I. Sarrukín (Krisztus előtt 2340–2284) vezetésével létrejött Akkád Birodalom megoldotta a korábbi felgyülemlett politikai kérdéseket, és igen sikeres hódításokba kezdett (Narám Szín). A Krisztus előtti XXII. századra azonban a birodalom meggyengült, melynek következtében a korábban önállósághoz szokott területek ismét visszaszerezték függetlenségüket. Egy rövid átmeneti kor után a politikai centrum Ur városába helyeződött át, ahol a helyi uralkodók által megszervezett, sok tekintetben az Akkád Birodalom államszervezetét követő államot a történettudomány a III. uru dinasztia államaként tartja nyilván. A dinasztia és a város hegemóniája egy évszázadon át tartott (Krisztus előtt 2112–2004), mely egyben a sumer kultúra utolsó nagy fellángolásának (melyre sumer reneszánszként is szokás utalni) ideje is volt. Az Akkád Birodalom gyökeresen szakított a korábbi városállami szerkezettel és helyébe egy egységes, központi államot hozott létre. Alapító királyuk, I. Sarrukín hosszú (56 évig tartó) uralma alatt egy sor reformot hajtott végre az államszervezetben, melynek legfontosabb célja a városállamok önállóságának megszüntetése volt, ezért a városfalakat leromboltatta, a városok élére pedig saját embereit helyezte, akik a központi utasításokat hajtották végre. E kormányzók (*enszi*) az uralkodó családjából és közvetlen környezetéből vagy pedig a megdöntött, korábbi helyi uralkodók családjából kerültek ki. Egységes naptárrendszert, súly- és mértékrendszert vezetett be, mellyel a városok közti és a távolabbi irányuló (Indus-völgy) kereskedelmet igyekezett előmozdítani. Új fővárost alapított Agade néven, hogy jelezze: saját városa fontosabb, mint bármelyik korábbi sumér város volt. Ezzel együtt, a birodalmi eszme nem fejlődött ki teljesen, a városállami gondolkodás fennmaradt azzal a különbséggel, hogy egy város (Agade) kiterjesztette hatalmát a többi városra. Ennek ellenére az akkádok állama tette meg az első lépéseket egy egységes állam felé, mely az akkád uralkodók által előszeretettel használt hangzatos titulusokban is megmutatkozik (például *sar kibrátim arba'im*: a négy világtáj ura).^[3]

[6] Az Akkád Birodalom korából királyi rendeletek, törvények nem maradtak ránk, a jogélet a mindennapok során keletkezett dokumentumok alapján ismerhető meg. A legtöbb dokumentum adásvétellel, különösen ingatlan adásvétellel, kölcsönrel és annak biztosítékaival kapcsolatosan keletkezett. A szerződések továbbra is sumer nyelven íródtak mert az előző korokban kialakult jogi formulákat továbbra is használták. Mivel a joghatás a formulák pontos betartásához kötődött, ez garantálta a sumer jogi nyelv fennmaradását és alkalmazását. A szerződéseket agyagtáblára írták vagy

különösen fontos esetben kőbe vésték (*kudurru*). Utóbbira legjobb példa a Manistúsu (Krisztus előtt 2274–2260) akkád uralkodó földvásárlását rögzítő ún. Manistúsu-obeliszk.^[4]

[7] A III. uri dinasztia állama folytatta az Akkád Birodalom közigazgatási hagyományait, de királyi ideológiájában felhagyott az akkádok militarista felfogásával és inkább visszatért a korábbi sumér elképzelésekhez (műveltség, nyelvek, művészetek ismerete és művelése, a legfontosabb vallási kultuszokat [például a szent nász] személyesen elvégző király). Az államszervezetben a legfontosabb tisztségeket, az egyes tartományok vezetését ellátó *enszi* hivatalát az uralkodó közvetlen környezetéhez tartozó személyek vagy a helyi elit tagjai töltötték be. Az adózási rendszer rendkívül jól szervezett volt, mely igen erős központi irányítást és szervezettséget követelt meg, illetve tett lehetővé. A főként naturáliákban fizetett adókból az állami adminisztrációt, a hadsereget és a templomokat látták el.^[5]

[8] A korszak jogélete elsősorban bírósági dokumentumokból rekonstruálható. E szövegek tanúsága szerint a sumer családmódel monogám és patriarchális volt, melyben a nők helyzete ellentmondásosan alakult. A házassági jog szempontjából a nők nem rendelkeztek jogképességgel, mivel a házassági szerződést gyámjuk kötötte meg helyettük, beleegyezésükre nem volt szükség (->**jogképesség**). A válás kimondása is a férj egyoldalú nyilatkozata volt, bár e jogát korlátozta, hogy indokolatlanul kimondott válás esetén válási pénzt volt köteles fizetni. Vagyoni ügyekben azonban a nők jogképesek voltak, tulajdonuk felett rendelkezhetek. Öröklési képessége viszont csak a fiúgyermekeknek volt azon archaikus gondolat alapján, hogy az örökös (*ibila*) valójában az elhunyt érdekében halotti áldozatot bemutató személy, akinél a vagyon öröklése másodlagos szempont volt csupán. Ezt jól fejezi ki az a tény is, hogy a testvér – bár részesülhetett a hagyatékából – örökösnek nem számított. Lokális különbségek ennek ellenére kialakultak, bár ezek csak a részletekre vonatkoztak: Nippur városában csak a legidősebb fiú, ezzel szemben Lagasban valamennyi fiú örökösnek számított. Közös volt azonban, hogy az özvegy sehol sem számíthatott a hagyatékra, róla legfeljebb férje gondoskodhatott még életében ajándékozás útján (*nudunnú*).^[6] Fontos szereplői voltak a jogéletnek az írások, akik az *É.DUB.BA*-ban (a tábla háza) sajátították el e nehéz mesterséget. A sumér dokumentumokra a formalizmus volt jellemző, ezért bonyolultabb jogügyleteket csak úgy tudtak dokumentálni, ha azokat olyan egyszerű ügyletekre bontották le, melyekre nézve rendelkezésre állt a kívánt formula. A legkorábbi jogi okmányok rabszolgákkal kapcsolatos szerződések (->**szerződés**). Ingatlanra vonatkozó dokumentumok alig ismertek e korból, mert az ingatlan adásvétele szakrális okokból nem volt gyakorlat.^[7] A III. uri dinasztia államában keletkezett a ma ismert legrégebbi törvénykönyv, melyet Samuel Noah Kramer adott ki 1954-ben.^[8] Kiadója a törvényt a dinasztiaalapító Ur-Nammunak tulajdonította, ezért a szöveg Ur-Nammu törvénykönyveként vált ismertté, jóllehet valószínűbb, hogy utóda, a közel fél évszázadig uralkodó és jelentős konszolidációt végrehajtó Sulgi lehet a törvény mögött álló uralkodó (a törvény részletes elemzését lásd a 3. fejezetben).

[9] A III. uri dinasztia bukásával két évszázados átmeneti kor köszöntött Mezopotámiára, melyben a sumér etnikum lassú felmorzsolódása ellenére a sumér kultúra elemei továbbra is fennmaradtak, köztük a sumér nyelvű jogi írásbeliség. E korszak felbecsülhetetlen értékű törvénygyűjteményekkel gazdagította a mezopotámiai kultúrát, mivel ekkor keletkezett Lipit-Istar törvénykönyve, a Codex Ešnuna, valamint a Hammurapi Codex is. Lipit-Istar törvénykönyve a címben szereplő iszini uralkodó, Lipit-Istar (Krisztus előtt 1934–1924) nevéhez kapcsolódik. E sumer nyelvű, Nippur városából előkerült törvény ránk maradt szövege töredékes, eredetileg feltehetően negyven szakasznyi szöveget tartalmazhatott.^[9] A törvény elsősorban családjogi, öröklési jogi, tulajdonjogi kérdéseket tárgyal, a büntetőjog azonban feltűnően hiányzik belőle (ebből a szöveg töredékes volta miatt messzemenő következtetéseket nem lehet levonni). Több esetben atipikus problémákat vet fel, melyek inkább kivételszámba menő jogeseteket tárgyalnak (például az utcanő által szült fiú öröklési képessége: 27. §).

[10] A Codex Ešnuna (Krisztus előtt XIX–XVIII. század) az egyetlen olyan mezopotámiai törvény, mely nevét a városáról és nem a szöveget kibocsátó uralkodóról kapta, mivel utóbbi személye nem ismert.^[10] A törvény összekötő láncszemnek tekinthető az eltűnő félben lévő sumér és a

kialakulófélben lévő babiloni jog között, mivel ez az első törvény, mely már nem suméru íródott, és részben szakít is a korábbi joghagyomány egyes elemeivel, bár többet azért fenn is tart belőlük (például a kondicionális mondat szerkezet). A Codex Ešnuna fontos újdonsága, hogy rögzíti az ár- és bértarifákat, maximálja a megnevezett termékek (olaj, bitumen, árpa) árait és rögzíti a munkásoknak (csónakos, arató) fizethető legalacsonyabb bért is, ezzel olyan gyakorlatot teremtve, mely a Hammurapi Codexben is visszaköszön majd. További érdekessége a szövegnek, hogy ez az egyetlen mezopotámiai törvény, amely eljárásjogi szabályokat is tartalmaz, a bíróságok hatáskörét az elkövetett bűncselekmény súlya alapján határozva meg (48. §). Ennek értelmében a húsz és hatvan *seql* közötti büntetést maga után vonó bűncselekmények esetén a bíróságok, az ennél súlyosabb (halálbüntetést érdemlő) bűncselekmények esetén kizárólag a király járhat el.

[11] E két évszázados átmeneti kor után a hatalom központja egyre inkább Észak- és Közép-Mezopotámiába helyeződött át, mely összefügg egy sémi eredetű nomád törzs, az amurruk – akik közé Hammurapi is tartozott – betelepülésével. A korszakban először Asszíria emelkedett fel rettegett uralkodója, I. Samsi-Adad (Krisztus előtt 1813–1781) uralkodása alatt, halála után azonban az asszírok dominanciája csökkent, így Babilon is esélyt kapott a felemelkedésre az amurru dinasztia hatodik tagja, Hammurapi (Krisztus előtt 1792–1750) uralkodása alatt. E jól ismert uralkodó a III. ur dinasztia államával azonos területű birodalmat hozott létre, mely egészen a hettiták inváziójáig (Krisztus előtt 1595) fennmaradt, bár jelentőségéből folyamatosan veszített.

[12] A mezopotámiai jogtörténet kétségkívül leghíresebb alkotása a 2,25 méter magas fekete diorit tömbbe vésett Hammurapi Codex. E kivételes alkotást egy francia régészeti expedíció (de Morgan) tárta fel Szúzában (1901–1902), ahonnan Párizsba szállították, ott látható a mai napig (Louvre). A szöveget tudományos igénnyel Jean-Vincent Scheil fordította le először, az ő érdeme a törvény szakaszokba bontása is, mivel a szöveg a többi ókori keleti törvényhez hasonlóan nem tartalmaz semmilyen beosztást. Ehhez a rendszeresen előforduló *summa* (ha) szót vette alapul, mert (utólag is helyesnek bizonyuló) feltételezése szerint minden egyes „ha” kezdetű mondatnál egy új gondolati egység kezdődik. A beosztás eredményeképpen 282 szakaszt állapított meg, ez a szerkezet mind a mai napig elfogadottnak minősül. A törvényt hadizsákmányként magukkal vivő elámiak (Sutruk-Nahhunte) azonban a törvény bizonyos részét eltávolították, ezért az általunk ismert szöveg mintegy 35 szakasznyi szöveggel rövidebb az eredeténél. A törvényt a XX. század során számtalan nyelvre lefordították (köztük magyarra is), kutatók sokasága írt rövidebb-hosszabb kommentárt, magyarázatot hozzá.^[11]

[13] A törvény datálásához elvileg fontos segítséget nyújthatna az a mezopotámiai szokás, mely szerint minden évet annak legfontosabb eseményéről neveztek el. Valamennyi évnév közül a második év elnevezése (az országban igazságot tett) emlékeztetne a törvénykezésre, ám ez mégsem a törvényre, hanem a Hammurapi által kibocsátott *mésaru*-edictumra vonatkozik. A *mésaru*-edictum igen hosszú hagyományra visszanyúló szokás, melynek keretében az újonnan hatalomra került uralkodó eltörli a lakosság felhalmozott adósságait, visszaadja az adósság miatt adósrabszolgaságba hurcolt személyek szabadságát, ilyen módon „igazságot” szolgáltatva mindenkinek.^[12] Mivel a *mésaru*-edictumot szokás szerint uralkodásuk elején bocsátották ki a királyok, Hammurapi évnéve is erre vonatkozik. Ebből következően a törvény pontos keletkezési ideje nem állapítható meg, ám ennél lényegesebb problémát jelent az a felismerés, hogy az uralkodó számára láthatóan nem volt annyira fontos a törvény megalkotása, hogy évet nevezzen el róla.

[14] A datálás mellett a másik probléma – mely évtizedek óta megosztja a tudomány művelőit – a szöveg megítélésére vonatkozik. A szöveg első kiadói számára fel sem merült, hogy kételkedjenek a törvény normativitásában, vita legfeljebb abban volt köztük, hogy kódexnek vagy uralkodói reformnak kell-e tekinteni a szöveget. Sokan kódexnek tekintették, így is nevezték el a művet. E megnevezés annak ellenére tartja magát, hogy ma már senki sem gondolja kódexnek, mert nem adja meg egy terület átfogó szabályozását, hanem sok esetben inkább a kivételes eseteknek szenteli figyelmét, kazuisztikus formában.^[13] E megállapítás csak a mű kódex-jellegét kérdőjelezi meg, de annak törvényi jellegét nem. Ezt az álláspontot képviselte Driver és Miles, akik szerint maga az uralkodó sem nevezte

„kódexnek” a művét, céljait a bevezető pontosan rögzíti.^[14] A törvény normativitását is kétségbe vonta azonban Eilers, aki szerint a szöveg pusztán egy törvényhozói ideál, amely sosem vált valósággá.^[15] Hasonlóan foglalt állást Landsberger és Kraus is, utóbbi szerint a törvénykönyv pusztán a mezopotámiai írnokokra jellemző „tudományos” tevékenység eredményeképpen jött létre, az ómenlistákhoz és az orvosi művekhez hasonlóan.^[16] Finkelstein nézete szerint a törvényalkotás fogalmának visszavetítése az ókori Mezopotámiába eleve anakronisztikus, ezért e törvényeket királyi intelmeknek és „végrendeletnek” kell tekinteni, melyben az uralkodó azt bizonyítja a közvélemény és az istenek előtt, hogy teljesítette küldetését mint jó pásztor és igazságos uralkodó.^[17] A törvény normativitását kétségbe vonók felhívják a figyelmet arra, hogy egyetlen korabeli bírói döntés sem tartalmaz hivatkozást a törvényre, sőt, a reformintézkedések megvalósulása is kétséges a dokumentumok tükrében. Ezt az okfejtést azonban Korošec kétségbe vonja és rámutat arra, hogy más törvényekre sem történik utalás a bírói ítéletekben, ám ezek normativitását nem kérdőjelezi meg senki. A tény pedig, hogy évszázadokkal keletkezése után is másolták, azt mutatja, hogy nem szűnt meg az érdeklődés a szöveg iránt annak ellenére sem, hogy az újbabiloni korszakban már nem használták a napi gyakorlatban.^[18] A munka tudományos jellegét és normatív természetét hangsúlyozza legújabbán Westbrook is, aki külön tanulmányt szentelt e kérdésnek. Ebben kihangsúlyozza, hogy az egyetlen normatív rendelkezés e korban a *mésaru*-edictum volt, de a Hammurapi Codex nem rendelkezett ilyen tulajdonsággal.^[19] Postgate szerint azonban nem lehet a Hammurapi Codex normativitását elvitatni, mivel jövőorientált és prescriptív. S bár a korabeli bírósági gyakorlatot vette alapul, nem is esetjogi gyűjtemény, mert a történeti tényekre való utalás (nevek, helyszín stb.) helyett ezek absztrakt megfogalmazását adja.^[20] A vita tehát ma sem tekinthető lezártnak, az ékírásos jog kutatói között tovább folyik.

[15] A Hammurapi Codex a keletkezését követő évszázadok alatt is alapvető befolyással bírt Mezopotámiában annak ellenére, hogy az annak alapjául szolgáló társadalomszerkezet megváltozott, így rendelkezéseit egyre kevésbé lehetett a mindennapok során megvalósítani. A kassú korból (Krisztus előtt 1595–1155) nem maradt ránk egyetlen törvény sem, e korszak legfontosabb dokumentumai a *kudurruk*. A *kudurru* (határ, határkő) egy adott földterület tulajdonjogát jelölő kőtömb. A *kudurru* felső részén istenábrázolások láthatók, melyek a jogügylet isteni garanciáira voltak hivatottak felhívni a figyelmet. Tartalmilag az esetek többségében uralkodó általi földbirtokadományozásokat fogalmaztak meg. E kiterjedt földbirtokok esetenként a rajtuk található településeket is magukban foglalták. A kedvezményezettek között magas rangú hivatalnokokat, papokat, templomokat találunk leggyakrabban. A *kudurrukat* a templomi archívumokban őrizték.^[21]

[16] Az újbabiloni kor (Krisztus előtt 612–539) legfontosabb jogi dokumentumai a nagy mennyiségben fennmaradt kereskedelmi és házassági szerződések, továbbá egy fragmentumokban olvasható jogi szöveg, amelynek megítélése az elmúlt évtizedekben élénk vitát váltott ki a tudományban. Van olyan nézet, mely szerint egy korabeli törvénykönyv darabjait találtuk meg, mások szerint pusztán egy, az írnokiskolából származó gyakorlószöveg került napfényre. A jelenleg ismert, tizenöt szakasznyi szöveget magában foglaló forrásmű tulajdonjogi és szerződési kérdéseket tárgyal, kazuisztikus formában.^[22] E szövegtől függetlenül a fennmaradt jogi dokumentumok száma több ezerre tehető, és elsősorban Mezopotámia nagyobb városaiból kerültek elő. A szövegek a házassági szerződés mellett más, a korban tipikus kereskedelmi szerződéseket tartalmaznak, de nagy számban kerültek felszínre bírósági peres eljárások során keletkezett dokumentumok is. A jelentős magán-és templomi archívumokban őrzött ékírásos táblák további fontos adalékokkal szolgálnak a korabeli bírósági eljárások részleteinek megismeréséhez.^[23]

[17] A babiloni történelemmel párhuzamosan és ahhoz számtalan szállal kötődve bontakozott ki Mezopotámia északi részén az asszír történelem. Asszírnia neve *Assur* városának nevéből ered, mely város a Krisztus előtt 2000 körüli időben már virágzó település volt, mely városfalakkal, szentélyekkel és megfelelő vízellátással rendelkezett, ami fejlett anyagi kultúrát és differenciált társadalmat feltételez. A város gazdagsága a közvetítő kereskedelmen nyugodott, mivel az asszír kereskedők Babilon és Anatólia között közvetítették az árukat, amihez kereskedelmi negyedekből (*kárum*) és

lerakodóhelyekből (*wabartum*) álló hálózatot hoztak létre. Az óasszír (Krisztus előtt 2000–1800) kor e városállamának közjogi berendezkedése a kereskedők érdekeit szolgálta, mivel valamennyi fontos intézmény e réteg kezében összpontosult. A város irányítása az *álum* kezében volt, mely alatt egyfajta városi tanácsot kell érteni. Az *álum* jogosult volt dekrétumok kibocsátására (*avat álim*: az *álum* parancsa) és bírói feladatokat is ellátott (*din álim*). Irányította a diplomáciai tevékenységet, és hírnökei révén a város kereskedelmi politikáját is érvényesíteni tudta. Sajátos asszír intézmény volt a *limmum*, egy sorsolással elnyert tisztség, melyhez konkrét hatáskör nem tapadt, annál több társadalmi és politikai presztízs. Ennek egyik jele volt, hogy az éveket a *limmum* tisztségét betöltő személyről nevezték el. Elképzelhető, hogy a *limmum* a királyi hatalom egyfajta ellensúlyát képezte, mivel a királyi hatalom a *limmum* tisztségével összeférhetetlen volt. Látszik tehát, hogy egy kereskedőkből álló zárt csoport irányította a városállamot, amelynek tagjai részt vettek az *álumban* és ők adták a *limmumot* is. Az uralkodónak ehhez képest igen korlátozott funkciói voltak, elsősorban a kultuszban, a középítkezésekben vett részt és ellenőrizte az igazságszolgáltatást.^[24]

[18] Az óasszír városállam kereskedelmi jellege egy sor érdekes és néha igen modernnek ható jogi megoldáshoz vezetett. Ehhez tudni kell, hogy a kereskedelmi tevékenység a nagyobb családok (*bítum*), nemzetségek kezében összpontosult, melynek fiatalabb tagjai hosszabb-rövidebb ideig a várostól távol – jórészt Anatóliában – élve irányították a vállalkozást. Ebből következően helyi nőket vettek el feleségül, akikért a házasság megkötésekor nem fizettek *terhátumot*, amit sokáig az asszír dominancia jeleként értelmezett a modern tudomány, ám az újonnan előkerült dokumentumok ezt az értelmezést nem támasztják alá. Előkerültek ugyanis a válásokról készült dokumentumok, melyek általában sokkal magasabb összeget tartalmaztak (általában ezüstben), mint a *terhátum* lett volna. Ráadásul válásra szinte bizonyosan sor került, mert az asszír jog szerint törvényes örökös csak asszír nővel kötött házasságból származhatott (->törvényes öröklés), ezért e fiatal kereskedők idővel a válási pénz megfizetése után visszatértek Asszíriába, ahol egy asszír nőt vettek feleségül. Szintén a kereskedelmi tevékenység eredményeként született meg egy sajátos „értékpapír”, amely az adósságlevélből fejlődött ki. E dokumentum minden esetben tartalmazta az adósság összegét, jogcímét, továbbá az adós és a hitelező nevét. Később azonban csak a tartozás nagyságát írták rá, a nevet pedig a „*tamkaru*”, kereskedő szóval helyettesítették. Ezzel létrejött egy olyan „bemutatóra szóló értékpapír”, melyet 1300 évvel a pénzgazdálkodás feltalálása előtt fizetőeszközként használhatott az a kereskedő, akinek a levél a birtokában volt. A tartozás elismerésének átruházása tehát a követelés átadását jelentette, a benne megtestesülő követelés pedig az ellenérték megfizetését szolgálta.^[25]

[19] A társadalom alapvetően kereskedelmi jellege érezte hatását a családszerkezetben is, különösen a nők jogait illetően. Mivel a családfő sokáig távol maradt, a nők teljes alávetése és gyámság alatt tartása a család érdekei ellen való lett volna, mivel a férj távolléte idejére valakinek irányítania kellett a családi gazdálkodást. Ez ahhoz vezetett, hogy az óasszír korban a nők számtalan olyan joggal rendelkeztek, melyekkel a későbbiek során nem: jogképességük kiterjedt az üzleti világra (szerződéseket kötöttek: adásvétel, kölcsön), a bírósági eljárásra (pert indíthattak), az öröklési képességre (fiúk és lányok egyenlő arányban örököltek), a vagyon feletti rendelkezésre (önálló végrendelkezési jog) és a családi viszonyaikra is (válást kezdeményezhettek).^[26]

[20] Ma még tisztázatlan körülmények hatására ez a jól kiépített asszír kereskedelmi hálózat két évszázad múlva összeomlott, ami magával vonta a város gyors hanyatlását is. A romokon felépülő új Asszíria azonban már nem a kereskedelemre, hanem a katonai hódításokra és a nyomában fellépő terrorra épített. Ezért a középasszír korban (Krisztus előtt 1400–1050) a korábbi politikai szerkezet felmorzsolódott, majd lassan eltűnt. Míg a *limmum* tisztsége kiüresedett és elvesztette politikai és társadalmi jelentőségét, addig a király egyeduralmává vált, akinek politikai akaratát a hadsereg, valamint az egyre jobban kiépített adminisztráció valósította meg. A király rendelkezett a hódítások révén felgyülemlett hatalmas anyagi és emberi erőforrásokkal, melyeket hatalmas építkezési programokhoz használtak fel. Ebben a korban az állami bürokrácia kiépítése mind központi, mind tartományi szinten jelentősen előre haladt. A birodalmi központban a király után a második legfontosabb tisztségnek a fővezér (*sakallu rabiú*) számított, akinek katonai, igazgatási és

igazságszolgáltatási funkciói is voltak. A palota ügyeit (építkezés, fenntartás, személyzet) külön magas rangú tisztviselő (*rab ekalli*) intézte, míg az eunuchok a háremre felügyeltek. A tartományokat a kormányzók igazgatták, akiknek legfontosabb feladatai az utánpótlásról való gondoskodás, a központ felé irányuló szállítások biztonságos lebonyolítása és a hírek átadása volt. A kormányzók túlzott önállósodási törekvéseit a külön erre a célra létrehozott központi tisztségviselők ellenőrizték.^[27]

[21] A középasszír kor két fontos jogforráscsoportját az udvari rendeletek és az ún. középasszír joggyűjtemény jelentik. Az udvari rendeletek a királyi udvar működési rendjére vonatkozó uralkodói szabályok, parancsok. A ránk maradt szövegek az udvaroncok viselkedését és büntetéseit, a nők közötti viták rendezésének módját tárgyalják, bár esetenként a szövegek sok esetben túlságosan töredékesek ahhoz, hogy meg tudjuk őket fejteni.^[28]

[22] A középasszír joggyűjtemény jelenti e korszak legfontosabb jogforrását, amely bepillantást enged a legfontosabb jogintézmények mellett a mindennapokba is (-> **jogforrások**).^[29] A joggyűjtemény több táblából áll, az egyes táblákat a latin ábécé betűivel szokás jelölni (A, B, C stb.), magát a szöveget az angol nyelvű rövidítés alapján tartjuk nyilván (MAL: *Middle Assyrian Laws*). A joggyűjtemény egésze nem törvény, hanem magángyűjtemény, bár az nem világos, hogy a királyi könyvtár részére vagy saját használatra íródott-e.^[30] Driver és Miles a házassági jogot tartalmazó táblát novellának tekintette, amelynek célja e jogterület megreformálása volt, ezzel szemben Koschaker szerint egy jogtudós munkájával állunk szemben, aki a joganyagot különböző forrásokból állította össze.^[31] A szöveg datálása nem megoldott, egyes vélemények szerint Krisztus előtt 1450 és 1250 között keletkezett, mások inkább a Krisztus előtti XI. század végére gondolnak. Az sem zárható ki azonban, hogy a szövegek nem is egy időben keletkeztek, hanem az egyes táblák más és más történeti kor termékei. Koschaker két fázist különít el: szerinte az első két tábla később keletkezett, a többi pedig a korábbi joganyagot tartalmazza.^[32]

[23] AsszírIA rettegett nagyhatalommá az újasszír korban vált (Krisztus előtt 934–610), melyben a hadsereg és a központosított közigazgatás kulcsszerepet játszott. Az előző korszakból örökölt kormányzói rendszer fennmaradt, ennek révén gondoskodtak az adók begyűjtéséről, a tartomány belső békéjéről, különösen az utak és a kereskedők biztonságáról, az úton lévő deportáltak ellátásáról, a tartományon átvonuló királyi hadsereg ellátásáról és a munkaerő toborzásáról. A tartományokban lévő városokat az uralkodó sok esetben kiváltságokban részesítette, melyeket kőbe véstek, majd e sztéléket a városban felállították. A város lakói panaszos ügyeikkel közvetlenül a királyhoz is fordulhattak, akinek vallási kötelessége volt az ügyeket a megállapodások, a szokások és a helyi hagyományok figyelembevételével elbírálni annak ellenére, hogy elméletileg az asszír uralkodó a törvények felett állt. Az alávetett, de helyükön maradt helyi uralkodókat hűségeskü kötötte az asszír királyhoz, kinyilvánítják, hogy készen állnak meghalni a királyért, megakadályoznak minden lázadást és összeesküvést, engedelmeskednek a királynak, részt vesznek a hadi vállalkozásokban és kerülik a király ellenségeit. Az esküt be nem tartókat eszeveszett embereknek tartották, akik az istenekre letett eskü felrúgásával az isteni rendet is megsértették, melynek helyreállítása könyörtelen büntetések formájában az asszír király joga és egyben kötelessége.^[33] Az újasszír korból sem törvény, sem magángyűjtemény nem került napvilágra, ezért e korszak jogéletét a fennmaradt bírósági dokumentumok és szerződések alapján lehet rekonstruálni. Különösen a szerződési szankciók tanulságosak: ezekben a felek a szerződés megszegése esetére különböző templom-áldozatokat, nyelvük átfúrását, öngyilkosságot és gyermekeik meghatározott istennek történő égő áldozatul való bemutatását határozzák meg.^[34] Természetesen e szövegekből nem állapítható meg, hogy mindebből mi valósult meg ténylegesen, ám e korábban nem látott vállalások önmagukban sokat elárulnak az uralkodó felfogásról.

3. A mezopotámiai jog jellegadó kritériumai

[24] A mezopotámiai jog jellegadó kritériumai közül elsőként a kodifikációt kell kiemelni, jóllehet egyértelmű, hogy a ránk maradt joggyűjtemények nem kódexek a jogtudomány mai értelmezése

szerint. Ezzel együtt az a tény, hogy uralkodók törvényeket bocsátottak ki, és szükségesnek láttak írnoikkal joggyűjteményeket szerkeszteni, azt mutatja, hogy a jog világa elsősorban a szekuláris közhatalom világához (uralkodó, írnokok, helyi szokások) és nem a valláshoz kötődött. Ezzel a mezopotámiai jog hasonlatos a királyság korának jogához Izraelben (->az ókori zsidó jog) és a pre-islám Arábia szokásaihoz (->az iszlám jog), ugyanakkor alapvetően különbözik a későbbi zsidó jogtól és az iszlám jogtól. A mezopotámiai jog alapvetően szekuláris jellege természetesen nem jelenti a vallási szférától való teljes elszigetelődést, csak azt, hogy a vallási elemek másodlagosak, és inkább az egyes jogrendszerek ideológiai háttéréül szolgálnak, konkrét normák szintjén ritkán jelennek meg (ilyen kivételes eset például a folyampóba istenítélet).

[25] A ->kodifikáció nem jelentette egy-egy jogterület átfogó szabályozását, sőt esetenként még az is kétséges, hogy valóban királyi jogról beszélhetünk-e vagy inkább szokásjogok joggyűjteményekben történő összeírásáról (->szokásjog). E kétségektől függetlenül mégis igaz az, hogy a mezopotámiai jog története e kodifikációk története, melyet a templom-és magánarchívumok anyagai és a bírósági dokumentumok kiegészítenek. E sajátos jelentésű kodifikáció sohasem vezetett el egy egységes birodalmi jog eszményéhez, ez a gondolat a leginkább központosított Asszíriában sem fejlődött ki. Ennek következtében a lokális variánsok, a helyi szokásjogok háborítatlanul éltek tovább, melyeket az esetleges kodifikációs igyekezet semmiben sem akadályozott. Ez magyarázza azt is, hogy az erős állami központok bukása után miért tudott a jogfelfogás mégis életben maradni: azért, mert elsősorban a társadalom élő szövetéből, nem pedig a végül mindig elbukó államból táplálkozott. Ez a szándékosan tolerált jogi pluralizmus összefüggésben áll a szintén megvalósuló vallási toleranciával, hiszen az ókori Mezopotámia nem a dogmatikus térítő vallások hazája.

[26] A kódexek sajátossága a már Ur-Nammu törvénykönyvében kialakított hármasszerkezet, mely a törvényeket bevezetésre (történeti körülmények ismertetése, istenek invocációja legitimálás céljára, az uralkodó által követett cél megfogalmazása), a konkrét joganyagra és befejezésre (eskük és átkok szórása a törvénynek ellenszegülőkre) bontja. Az Ur-Nammu által lefektetett precedenst aztán valamennyi, utána következő törvény folytatta, még akkor is, amikor a kodifikáció nyelve, társadalmi háttere rég túllépett a sumér kultúrán.

[27] A kodifikációval szoros összefüggést mutat egy másik sajátosság, a megújuló jogi reformkísérletek célzata. Ez már a legkorábbi, általunk ismert, de törvénykönyvnek még el nem fogadott szövegben, Uru-inim-gina reformtáblájában is megmutatkozik. A reformkísérletek pedig minden esetben a társadalmi igazságosság gondolatával kapcsolódnak egybe, melynek megvalósítását az adott uralkodó kötelességének érez. A társadalmi igazságosság a gyengék és az elesettek védelmében hozott szociális intézkedések formájában jelenik meg a törvényekben, ami általában az özvegyek és árvák szociális és gazdasági helyzetének javításában (öröklési képesség) vagy egyedi intézkedésekben (adósságok elengedése) öltött testet. Az alábbiakban e sajátosságok bemutatása következik a szövegek tükrében.

[28] A történelem első ránk maradt „reform-táblája” Uru-inim-gina lagasi uralkodó intézkedéseit tartalmazza. A szöveg – mielőtt felsorolná az uralkodó intézkedéseit – utalásokat tartalmaz a kortárs törvényekre, valamint a korabeli hatalmasságok által elkövetett jogtalanságokra, ezért a tábla fontos forrásunk a városállamok korának társadalmára vonatkozóan. Reformjainak célja saját szavai szerint az özvegyek és az árvák védelme, mely szociális intézkedések útján valósult meg. Eltörölt egy sor fizetési kötelezettséget (imádkozási kenyér, halotti szertartás díja stb.), védte a szegények tulajdonát (ház, kert, szamar) olyanképpen, hogy azt a hatalmasok ellenszolgáltatás nélkül ne vehessék el, mint ahogy az korábban szokásban volt. Az adósságok elengedése mögött az ebben a korban egyre gyakoribbá váló adórszolgátság elleni védekezés ismerhető fel, mivel az elszegényedő rétegek gyakrabban voltak kénytelenek gyermekeiket és önmagukat is rabszolgának eladni.^[35] Uru-inim-gina reformtáblája még kettős szerkezetű: az intézkedések szempontjából releváns korábbi törvények ismertetését követik az új szabályok. Maga a szöveg beosztása is mutatja, hogy a szöveg célja valóban a változások bevezetése és minél inkább láthatóvá tétele.

[29] Ur-Nammu törvénye azonban már három fő szerkezeti elemből áll. A törvény teljes szövege ma sem ismert annak ellenére, hogy újabb leletekkel folyamatosan bővül: az eredeti kiadás még csak öt szakasznyi szövegből állt, a legújabb kiadásban már harminchárom szakaszt sikerült azonosítani.^[36] Jellemző rá a kondicionális fogalmazás, melyet a sumer *tukumbi* (ha) szóval kezdődő mondatok vezetnek be,^[37] és ez a megfogalmazás végigkíséri a mezopotámiai jog történetét. A bevezetőben az uralkodó haditetteivel dicsekszik és felsorolja az általa bevezetett intézkedéseket: szabályozta a folyami kereskedelmet, ismét lehetővé tette a tengeri kereskedelmet (a Perzsa-öbölben), megvédelte az özvegyeket, az árvákat és a szegényeket a hatalmasoktól.^[38] A törvény elsősorban büntetőjogi rendelkezéseket tartalmaz az emberöléssel, a testi sértéssel és a különböző szexuális bűncselekményekkel kapcsolatosan. Az emberölés elkövetője halálbüntetést érdemel (1. §), ugyanakkor a törvény nem ismeri a talio-elvet: a testi sértések elkövetőit anyagi kompenzációval sújtja a cselekmény súlya és a sértett személyétől függő (szabad ember, rabszolga) összeg szerint (18–22. §). Érdekessége a törvénynek, hogy a szökött rabszolga esetében nem a rabszolgára ró ki büntetést, hanem az elfogónak a tulajdonos által fizetendő jutalom összegét határozza meg (17. §). A másokat varázslással hamisan vádolókat folyampróbára (13. §), a hamis tanúkat pedig vagyoni jóvátételre kötelezi (28. §); előbbi a Hammurapi Codex 2. §-ában köszön később vissza. A lopást a lopott dolog értékének többszörösében megállapított vagyoni ellenszolgáltatással büntették, de a rabszolgasorba való eladás sem ment kivételszámba.^[39] Összességében megállapítható, hogy a büntetések elsősorban vagyoni jellegűek voltak, halálbüntetés igen ritkán fordul elő, a talio-elv pedig teljesen hiányzik. Érdekes rámutatni, hogy a talio-elv az eszunnai törvényből is hiányzik, mivel a testi sértés elkövetője anyagi kompenzációt tartozik fizetni (42–47. §). Halálbüntetéssel pusztán a házasságtörés és a nemi erőszak elkövetőit sújtja (26. §, 28. §), testcsonkító büntetéssel pedig egyetlen alkalommal sem találkozunk ebben a törvényben.

[30] A társadalmi igazságosság gondolata vezető helyen szerepel Hammurapi törvénykönyvében is, hiszen számos alkalommal hivatkozik rá. A babiloni elképzelés a *kittut*, vagyis a jogszerűséget és a *mésarut* a jogalkotás, jogszolgáltatás során figyelembe veendő igazságosságot egyaránt egyfajta kozmikus rendként képzelte el, amelyekhez az istenek is kötve voltak. A jog tehát nem az isteni szférából származott, az istenségek pusztán annak őrzői voltak, különösen Samas, a Napisten. E felfogás biztosította a lehetőséget az uralkodóknak a törvényalkotásra, melynek során az igazságosságot szem előtt kellett tartaniuk. Hammurapi ezt úgy fogalmazta meg, hogy a *kittut* és a *mésarut* „az ország szájába helyezte”,^[40] mivel ő maga az igazságosság képességét nyerte el Samastól azért, hogy megfelelő törvényeket alkosson.^[41] A két *terminus* együttes szerepeltetése e mondatban különösen fontos, mert azt fejezi ki, hogy egyfelől fenntartotta a hagyományos törvényeket (*kittu*), másfelől pedig *mésaru* útján tompította a jog túlzott formális szigorát.^[42]

[31] Maga a törvény az öröklött hagyománynak megfelelően három szerkezeti egységből áll, a joganyag viszont rendezettebb bármelyik más mezopotámiai törvényhez képest. Bár ismétlések, átfedések vannak benne, a törvény szerkezete mégis az alábbi képet mutatja: tanúkra, hamis vádlókra vonatkozó eljárási szabályok (1–5. §); magántulajdon, templom és palota ellen elkövetett, valamint más, általában halálbüntetést érdemlő bűncselekmények (6–25. §); az egyes katonai fokozatokat betöltőkre vonatkozó sajátos szabályok (26–41. §); szerződéses jog, valamint a szerződésen kívül okozott károk (42–127. §); családjogi szabályok, melyek magukban foglalják a szexuális bűncselekményeket is, valamint az öröklési jog egyes szabályai (127–195. §); testi sértések és büntetésük (197–215. §); az egyes foglalkozási csoportokra (orvos, építőmester, hajós stb.) vonatkozó sajátos szabályok (216–277. §); a rabszolgákra vonatkozó szabályok (278–282. §).

[32] A törvény reformintézkedései között kell számontartanunk, hogy az adórszolgásgát három évben maximálta (117. §). Legalább ilyen horderejű volt az öröklési jogban bevezetett reformja is. A sumer családjogban az özvegyasszony férje után nem örökölt, a férj csak úgy tudott róla gondoskodni halála esetére, ha még életében a hozomány mellett ajándékban részesítette (*nudunnú*). Hammurapi azonban alapvető változást hozott e téren, amikor az özvegynek egy fiú résznek megfelelő részt biztosított a hagyatékából, ha korábban ajándékban nem részesült. Ezen felül az özvegy által használt

ingatlanra vonatkozóan „haszonélvezeti jogot” is biztosított, mely jogának gyakorlásában gyermekei sem zavarhatták. Ha mégis így tettek, bírságot kellett fizetniük (172. §). Szintén Hammurapi újításának tekinthető a talio-elv bevezetése, mely a sumer joghagyománytól idegen volt. Itt azonban nem az uralkodó személyéhez köthető reformintézkedésről van szó, hanem arról a tendenciáról, hogy az uralkodó népréteg, az amurru saját joghagyományát is érvényesíteni akarta az öröklött szokások mellett, és így e nomád nép büntető felfogása utat nyert a törvénybe, mely így egyszerre két hagyományt testesít meg. Összességében tehát az állapítható meg, hogy a Hammurapi Codex több réteget tartalmaz: a korabeli szokásjogot,^[43] melynek egy tekintélyes része a sumer korig megy vissza,^[44] az amurru szokásokat, ezen belül is elsősorban a büntetőjogot, továbbá néhány uralkodói reformot.

[33] A középasszír joggyűjtemény (MAL) térben, időben, kultúrában is távol van a sokáig mintául szolgáló sumér hagyománytól, ezért ebben már nem ismerhetők fel a korábbi szövegek jellegzetességei. Ehhez járul, hogy feltehetően magángyűjteményről van szó, amiből eleve hiányzik az uralkodói hóstettek és intézkedések, a társadalmi igazságosság érdekében történő beavatkozások és az átokformulák felsorolása. A táblák szövegezése ugyanakkor követi a megszokott kondicionális formát, melyben az új gondolatokat a *summa* (ha) szóval vezeti be. A szöveg ránk maradt táblái elsősorban házassági joggal foglalkoznak, melyek alapja azonos a babiloni házassági joggal, de tetten érhetőek benne az asszír sajátosságok. Ilyen a férj által kifejezett törvényi felhatalmazással gyakorolható fizikai erőszak felesége felett (ütlegelhetette, fülét megcsonkíthatta, haját kitephette, megkorbácsolhatta: 59. §) és a férjes asszonyok lefátyolozása. A férjes asszonyok csak lefátyolozva jelenhettek meg a nyilvánosság előtt. A fátzolviseléstől nem csupán a hajadonok, hanem a prostituáltak is el voltak tiltva, ha e tiltást megszegték, ötven korbácsütésre büntették őket. A lefátyolozás fontosságát mutatja, hogy egy nővel lefátyolozása útján is lehetett házasságot kötni: ha egy férfi hat tanú előtt lefátyolozta korábbi ágyasát (hadifoglyát?), ettől kezdve törvényes feleségének számított (41. §). Az asszír házassági jog további sajátossága az a házassági forma, melyben a nő a házasság megkötése után is az atyai házban maradt, férje pedig itt látogatta meg. E forma teljesen egyedi a mezopotámiai jog történetében, ám Asszíriában bevett intézménynek számíthatott, hiszen a joggyűjtemény sok szabálya foglalkozik vele (25–27. §; 32–33. §; 36. § 38. §). Házassági formától függetlenül a nők igen korlátozott vagyoni jogokkal rendelkeztek csak (->házassági vagyonjog): ha az asszony átadott bármilyen vagyontárgyat egy rabszolgának, férje levághatta a fülét, a vagyontárgyat pedig visszakövetelhetette (4. §). Ha másnak adta át, az átvevő lopott dologért tartozott felelősséggel (6. §). Ugyanakkor a feleség felelősséggel tartozott férje adósságaiért (32. §). A nők családi állapota a büntetőjogi szankciót is befolyásolta: ha egy férjes asszony ellen követtek el nemi erőszakot, a tettes büntetése halál volt, ha azonban szűzlány volt az áldozat, a lány apja követelhetette az elkövető feleségének kiadatását, hogy rajta is kövessenek el erőszakot. Ha az elkövetőnek nem volt felesége, a lány „árának” háromszorosát kellett megfizetnie, és el kellett vennie feleségül, kivéve, ha a lány apja nem járult ehhez hozzá (55. §). Összességében tehát Asszíriában a nők helyzete sokkal kedvezőtlenebb volt, mint a szomszédos Babilonban, és lényegesen romlott a korábbi, óasszír korszakéhoz képest.

4. A mezopotámiai jog variánsai

[34] A mezopotámiai jog sajátos variánsa, egyben formai kiterjesztése a hettita jog, melynek kiterjedése Anatólia, azon belül is a Hattusa körüli magállam, mivel az elfoglalt, majd birodalommal szervezett területeken a hettita jog sose érvényesült. A hettiták (önelnevezésük: *neszita*) egy indo-európai népesség, amely a Krisztus előtti II. évezred hajnalán tűnt fel Kis-Ázsiában. Fordulatokban meglehetősen gazdag történelmük két nagy korszakra bontható. Az Óbirodalom története I. Hattusili (Krisztus előtt 1650–1620) korában kezdett kiemelkedni a korábbi korszak homályából. Utóda, I. Mursili (Krisztus előtt 1620–1590) már sikeres hadjáratokat vezetett a fővárosból, Hattusából déli és keleti irányba, melynek során elfoglalta és kifosztotta Babilont, véget vetve ezzel Hammurapi dinasztiájának. Halála után hosszú trónviszályok következtek, melyek alapjaiban rendítették meg a

hettita királyságot, ezért Telipinu (Krisztus előtt 1525–1500) trónutódlási rendelettel kísérelt meg úrrá lenni a helyzeten, ám sokat ezzel sem javított, így az Óbirodalom lassan széthullott. Az átmeneti kor után helyébe lépő Újbirodalom legkiemelkedőbb uralkodója, I. Suppiluliuma (Krisztus előtt 1370–1330) azonban mégis egy generáció alatt világbirodalomná építette ki a hettita királyságot, melyet a kor nagyhatalma, Egyiptom is elismert. Ennek jeléül Tutanhamon özvegye, Suppiluliuma egyik fiát kérte férjéül, ám a frigyet az egyiptomi arisztokrácia gyilkosság útján megakadályozta. A herceg meggyilkolása vezetett az ókori Kelet egyik leghíresebb ütközetéhez, a qádesi csatához, melyet Muvattalis hettita király (Krisztus előtt 1295–1282) és II. Ramszesz (Krisztus előtt 1279–1213) fáraó vívott, ám egyik fél győzelméhez sem vezetett. Az ellenségeskedést lezáró békeszerződés (Krisztus előtt 1269) a ->nemzetközi jog történetének is fontos dokumentuma, másolata nem véletlenül került az ENSZ New Yorkban található székhelyének falára. E szerződés garantálta a nagyhatalmi *status quo*-t és több évtizedes békét teremtett a térségben, a hettiták birodalma ennek ellenére lassú erózióba kezdett és az évszázad végére széthullott, ám e folyamat okait és pontos lefolyását a mai napig homály fedi.

[35] Hasonlóan a többi mezopotámiai uralkodóhoz – vagy azokat kissé túl is szárnyalva – a hettita uralkodó nagyon erős vallási legitimációval rendelkezett. Titulusa a *labarna* volt (egy korábbi, azóta sem bizonyított elmélet szerint ez a titulus az első hettita király nevéből származhat), megszólítása az „Én Napom”, amely a szárnyas Nap szimbólumra mint királyi szimbolikára utal.^[45] Az uralkodó egyben a Viharisten képviselője is volt, akinek a tulajdonában álltak a földek. A király életében főpap volt, halála után azonban istennek kijáró tisztelet övezte. A királynő az ókori keleti hagyományokkal szemben jelentős szerepet játszott a királyi udvarban és a nemzetközi politikában is, mivel saját diplomáciai levelezést is folytatott, a nemzetközi szerződésekben pedig a királlyal azonos rangúként jelenik meg.^[46]

[36] A hettita király Hatti valamennyi istenének főpapja is volt egyben, s bár életében nem volt isten, személye mégis különleges tiszteletnek örvendett halála után. Az elégetett, kősríba helyezett uralkodónak külön kultuszt alapítottak, melynek fenntartásáról és ápolásáról folyamatosan gondoskodtak. A király különleges szerepét mutatják azok az imák, amelyek segítségével az uralkodók igyekeztek az országra tört bajt elhárítani, ezek közül különösen II. Mursili pestis-imái váltak széles körben ismertté. A legfontosabb kultuszok személyes vezetőjeként a hettita uralkodók rengeteget utaztak az egyes ünnepek helyszíneire, különösen a 32 napig tartó tavaszi és a 21 napos őszi ünnepség volt kiemelkedő. Mivel a hettita vallásosság fontos eleme a rituális tisztaság megőrzése, ezért az uralkodóra is számtalan rituális tisztasági előírás vonatkozott azért, hogy az ő tisztátalansága ne okozzon közösségi katasztrófát (járványok, háborúk, kieső termés stb.). A rituális tisztátalanság fontosságát az állami életben mutatja az is, hogy tisztátalannak tartották a háborúból vesztesen hazatérő hadsereget is.^[47]

[37] A hettita állam soha nem volt olyan központosított birodalom, mint Assíria, annak ellenére, hogy királya volt elvben minden hatalom birtokosa és forrása. Mégis, a hettita birodalom inkább volt különböző területek intézményesen és személyes viszonyok által összekapcsolt egysége, mint egy centralizált hatalom. A tisztviselőket az uralkodó nevezte ki, akiknek feladatkörét részletesen meghatározták az *isiu*-nak (szerződés) nevezett dokumentumok, melyek később mintaként szolgáltak a kliens királyokkal kötött szerződésekhez. A nagykirálynak titulált hettita uralkodó szerződéses kapcsolatban állt a királynak nevezett vazallus uralkodókkal. E szerződések rögzítették a vazallus uralkodók kompetenciáit, hatalmuk területi korlátait, melyet a hettita király saját belátása szerint határozott meg. Az alávetett uralkodóknak hűségesküt kellett tenniük, tevékenységüket dinasztikus házasságok útján is ellenőrizték, mely egyben komoly presztízt is kölcsönzött számukra. E szerződések tanúsága szerint a vazallus királyok feladata elsősorban az állam belső és külső védelmére szorított, hiszen legfontosabb kötelezettségük a megfelelő létszámú hadsereg kiállítása, a munkaerő és a határvédelem biztosítása, valamint a kémszolgálat fenntartása volt. Ezekon felül a vazallusnak személyesen kellett részt vennie a királlyal a hadjáratokban és a kultuszokban is. Mindezek mellett az alávetett királynak évente személyesen kellett megjelenni a hettita király előtt a

rárótt adó és más ajándékok átadása céljából, ami az alávetettség elfogadásának szimbóluma volt. A hosszú esküformulákkal szentesített megállapodások egy példányát archiválták, így szükség esetén bármikor meg lehetett győződni az egyes uralkodók vállalásairól. Az alávetett uralkodók mellett a legfontosabb tisztségek betöltői is az uralkodói hatalom támaszát jelentették, azonban e réteg sem volt egységes, mivel magában foglalta a „hatalmasokat” és a „király fiait”, akik gyakran dinasztikus házasságok révén is kapcsolódtak az uralkodóhoz. E sok belső hatalmi harctól szabdalt politikai elit kiemelkedő javadalmazásban részesült, elsősorban földadományok formájában. A fővárost a *hazannu* irányította, ő gondoskodott a belső biztonságról. Ennek érdekében minden éjszaka lepecsételték a kaput, melyet a következő reggel ismét megnyitottak. A védelem volt a többi városban működő hasonló tisztség betöltőjének is a legfontosabb feladata. A határok mentén helyőrségek állomásoztak a helyőrségparancsnok irányítása mellett.^[48]

[38] A trónutódlás rendje eredetileg nem volt részletesen szabályozva, ezt pótolta Telipinu rendelete, melynek értelmében az elsőszülött gyermek öröklé a trónt. Ilyen gyermek hiányában a rangban következő gyermeket illeti meg a trón. Ha fiúgyermek egyáltalán nincsen, a rangban első leánygyermek férje válik királlyá.^[49] Ha valaki e szabályok megkerülésével vagy erőszakos úton került hatalomra, a *panku* (feltehetően az arisztokrácia és a hadsereg vezető tagjaiból álló tanács) ítélkezett felette. A *panku* hatalmát mutatja, hogy a törvénytelenül hatalomra jutott uralkodót akár halállal is büntethette, ám a királyválasztás folyamatába nem volt beleszólása.^[50]

[39] Az állam autoritását a büntetőjog szigorával védték, mivel az uralkodó bírói ítéletével való „szembeszállás” esetén az elkövető egész házáat elpusztították, de egyéb tisztségviselők döntéseinek figyelmen kívül hagyása is halálbüntetést vont maga után.^[51] Az ítéletek az igazságosság (*handandatar*) érvényre juttatását szolgálták, mely azonban nem a király, hanem az istenségek igazsága, melynek a király csak érvényt szerez.^[52]

[40] A hettita jog legfontosabb forrása az ún. hettita törvények gyűjteménye, mely két táblán maradt szinte hiánytalanul.^[53] A szöveg a hettita fővárosból került elő a legfőbb bíróságként működő szerv épületének romjai alól.^[54] E joggyűjtemény nem volt törvény, s nem is gondolta senki sem annak, még akkor sem, amikor a Hammurapi Codex törvény jellege nem kérdőjeleződött meg. Mivel a szöveg nem utal a kibocsátó uralkodóra, akinek kiléte más forrásokból sem állapítható meg, a reformer uralkodó, Telipinu szerzősége nem több megalapozottnak tűnő tudományos feltételezésnél. Ezt erősíti, hogy a gyűjtemény láthatóan nagyszabású jogi reformok mentén jött létre, mivel a szöveg több helyen utal a régi törvényekre, melyeket újak követnek. Az újítások elsősorban a büntetőjogra vonatkoznak, ahol a korábbi szigorúbb büntetéseket enyhébbekkel váltották fel.^[55] A joggyűjtemény feltehetően az írások és tisztségviselők eligazítása céljából íródott a bírói joggyakorlat alapulvételével. Mindkét tábla száz-száz szakasznyi joganyagot tartalmaz, melyek beosztása Bedřich Hrozný, a hettita nyelv és írás megfejtőjének érdeme. A szabályok a mezopotámiai hagyományoknak megfelelően kondicionális formában íródtak, ahol a *takku* (ha) szóval kezdődő mondatok új gondolati egység bevezetésére szolgálnak.^[56] A gyűjtemény elsősorban magán- és büntetőjogi szabályokat tartalmaz, előbbi témái közül a házassági jog kapott kitüntetett figyelmet a szerkesztőktől, de a földtulajdon vonatkozásában is olvashatók részletesebb szabályok.

[41] A házassági jog a patriarchális rokonsági rendszeren nyugodott, ami azért érdekes, mert a hettiták által itt talált és részben alávetett kis-ázsiai őslakosság körében a matriarchátus nyomai is felfedezhetőek,^[57] ám ez láthatóan nem hatott a hódító indo-európai népességre, akik saját hagyományukhoz ragaszkodtak. A ->házasság a vő és a lány gyámja közötti szerződéssel jött létre, melytől mindkét fél visszaléphetett az adott összeg elvesztése, illetőleg kétszeres visszaadása fejében (29. §). A házassági formák közül ismert volt a levirátus, melynek értelmében az özvegyet az elhunyt férfitestvére vagy más rokona vette feleségül (193. §). E szerződéses viszonyok mellett a lányrablás sem volt ismeretlen e korban, ám ebbe az állam láthatóan nem kívánt beavatkozni, mivel még a lányrablásból eredő halálos kimenetelű összetűzés kapcsán is csak a következő, rezignált mondat került a joggyűjteménybe: „ha 2 vagy 3 ember elpusztul, kártérítés nincs, mert azt mondják neki: te farkas lettél” (37. §). A patriarchális rendszer logikája szerint otthon a férj volt az úr, aki gyermekeit

eladhatta rabszolgának, esetenként azonban az általa megölt gyermekért saját gyermekét kellett a sértett hozzátartozóinak átadnia (44/A. §). Házasságtörés esetén a férj választhatott: vagy bíróság elé állította a feleségét és annak szeretőjét, vagy megölte őket a helyszínen. Előbbi esetben még a tárgyalás során is kegyelmet gyakorolhatott, mert a bíróság előtt is jogosult volt nyilatkozni, hogy kívánja-e a bűnösök halálra ítéletét. Ha ettől eltekintett, a kegyelem mindkét félre vonatkozott, vagyis nem lehetett csak az asszonynak megbocsátani és a szeretőtől ilyen jogszerű módon megszabadulni (198. §).

[42] A büntetőjogi gondolkodás fontos jellemzője, hogy elkülönítették a szándékos emberölést a gondatlantól, sőt, további különbséget tettek a „nyereségvágyból elkövetett” és a „felindulásból” (szó szerint: veszekedés közben) elkövetett emberölés között. Utóbbi esetben a sértett személyi státusához igazodó vérdíjat kellett fizetni (1–4. §). Ha az áldozat kereskedő volt, akkor vérdíja mellé további vagyoni kompenzációt is fizetni kellett (5. §). Fontos rámutatni, hogy a talio-elv alkalmazása teljesen hiányzik a hettita jogi gondolkodásból, mivel a testi sértések vonatkozásában is csak kompenzációt kellett fizetni (7–9. §). A tükörbüntetések mellett a testcsonkító, megszegényítő büntetések is hiányoznak a gyűjteményből, ha ritkán elő is fordulnak (95. §), csak rabszolgákra alkalmazták. Tanulásként megállapítható tehát, hogy a büntetőjog területén a hettita jog alapjaiban és lényegesen különbözik a mezopotámiai joghagyománytól, hiszen a talio-elv hiánya a babiloni és a zsidó, a testcsonkító büntetések pedig az asszír jogtól különböztetik meg a hettita jogot. A nemi erkölcs elleni bűncselekmények közül a vérfertőzés és a nemi erőszak kapott figyelmet, utóbbi esetén az elkövetési módra is külön ügyelve: ha ugyanis az erőszak a hegységben történik (ahol a nő nem tud védekezni), a férfi lakol halállal, ha azonban a házban került rá sor, akkor a nő szenved halálbüntetést (mert elcsábította a férfit). Halállal büntették a nekrophiliát és a bestialitást is, utóbbi elkövetőit azonban az uralkodó kegyelemben részesíthette, a bűncselekmény így csak rituális tisztátalanságot okozott (187–188. §; 199. §; 200. §).

[43] A rituális tisztaság kérdése egyébként is a hettita jogi gondolkodás egy fontos sajátossága, mely szintén megkülönbözteti a mezopotámiai joghagyománytól. Nem véletlen tehát, hogy több kultikus bűncselekmény is része a gyűjteménynek. Ilyen a kígyó felhasználásával történő átokszórási és varázslás (155. §) vagy más földjének illetéktelen bevetése (a házi istenek megsértése miatt; ezt korábban az állatokkal történt négyfelé szakítással büntették, a reform után elegendő volt áldozatot bemutatni).^[58] Ha a király rituális tisztasága forgott veszélyben, az elkövetőre nagy szigorral sújtottak le, mivel nemcsak az elkövetőt végezték ki, hanem családját is, ami amúgy idegen a hettita jogfelfogástól. Előírás volt például, hogy a királyi cipészek csak a királyi konyhából származó marhabőrt használhatták, a vargák pedig a szintén onnan származó kecskebőrt, ha nem így tettek, lefejezték vagy felakasztották őket és a családjukat. De nem kerülhette el ezt a sorsot a királyi vízihordó sem, aki nem folyatta át az uralkodónak szánt vizet egy szűrőn, hogy az esetleg behulló hajszál fennakadjon.^[59]

[44] Végezetül érdemes néhány bizonytalanságot megemlíteni, melyek a szöveg értelmezéséből adódnak. Az egyik nehezen érthető szabály szerint az ura ellen lázadó rabszolga „az edénybe megy”, ami vagy azt jelenti, hogy a rabszolgát egy üstben megsütötték; vagy pedig ilyen módon szégyenítették meg a köztéren.^[60] Szintén nehezen érthető a „forgatják a kereket” kitétel, mely vagy a büntetés végrehajtásának módjára utal, vagy egyszerűen csak a királyi jelenlét szimbóluma volt a tárgyaláson.

[45] Összességében tehát megállapítható, hogy a hettita jog formájában ugyan követte a mintát adó mezopotámiai joghagyományt (írásbeliség, joggyűjtemény), tartalmilag azonban eltért tőle, elsősorban a rituális tisztaság hangsúlyozása, másfelől a büntetőjogi gondolkodás tekintetében, ahol – különösen a jogi reformok után – egy humánusabb jog benyomását kelti.

5. JEGYZETEK

- [1] Amelie KUHRT: *Az Ókori Közel-Kelet*, ford. MOHAY Gergely, Piliscsaba, PPKE, BTK, 2005, 30; Viktor KOROŠEC: „Keilschriftrecht” in Erwin SEIDL et al.: *Orientalisches Recht*, Leiden, Brill, 1964, 59. A jelen szócikkben leírtak JANY János: *Jogi kultúrák Ázsiában, Kultúrtörténet, jogtudomány, mindennapok*, Budapest, Typotex, 2016, 35–66. alapulnak.
- [2] Claus WILCKE: „Early Dynastic and Sargonic Period” in Raymond WESTBROOK: *A History of Ancient Near Eastern Law*, Leiden, Brill, 2003, 146; KOROŠEC (1. j.) 60–61; KUHRT (1. j.) 33–35.
- [3] KOROŠEC (1. j.) 64; KUHRT (1. j.) 39.
- [4] Hans NEUMANN: „Recht im antiken Mesopotamien” in Ulrich MANTHE (szerk.): *Die Rechtskulturen der Antike. Vom Alten Orient bis zum Römischen Reich*, München, Beck, 2003, 70–72; KOROŠEC (1. j.) 64–67.
- [5] Bertrand LAFONT – Raymond WESTBROOK: „Neo-Sumerian Period (Ur III)” in WESTBROOK 2003 (2. j.) 188. A tisztségek örökölhetőségét bizonyítottnak látja KUHRT (1. j.) 56–63, tagadja azonban KOROŠEC (1. j.) 68, aki szerint az *ensi* leértékelődésének és alávett pozíciójának az örökölhetőség tilalma felel meg inkább.
- [6] KOROŠEC (1. j.) 71–72; LAFONT–WESTBROOK (5. j.) 201–204.
- [7] Leo OPPENHEIM: *Az ókori Mezopotámia. Egy holt civilizáció portréja*, Budapest, Gondolat, 1982, 345–347.
- [8] Samuel Noah KRAMER: *Ur-Nammu Law Code*. Roma, 1954, 40–51.
- [9] NEUMANN (4. j.) 83.
- [10] A szöveget először Albrecht Goetze adta ki 1948-ban. Reuven Yaron külön monográfiát szentelt a törvénynek, melyben saját fordítását is közölte. Lásd Reuven YARON: *The Laws of Eshnunna*. Jerusalem, Magnes Press – Hebrew University of Jerusalem, 1969. A legújabb szövegkiadás Roth joggyűjteményében található. Lásd Marta T. ROTH: *Law Collections from Mesopotamia and Asia Minor*, Atlanta, Scholars, 1995.
- [11] Paul KOSCHAKER: *Rechtsvergleichende Studien zur Gesetzgebung Hammurapis*, Leipzig; Veit, 1917; Godfrey R. DRIVER– John C. MILES: *The Babylonian Laws*, Oxford, Clarendon, 1952.
- [12] Ebből a korból alig maradt fenn *mésaru*-edictum, az egyetlen kivétel Ammi-Szaduqa babiloni király (XVII. század) ilyen rendelete képezi. A szöveg részletes elemzését lásd Jacob J. FINKELSTEIN: „Ammisaduqa’s Edict and the Babylonian »Law-Codes«” *Journal of Cuneiform Studies* 1961, 91–104.
- [13] KOROŠEC (1. j.) 99.
- [14] DRIVER–MILES (11. j.) 45.
- [15] Wilhelm EILERS: „Die Gesetzstele Chammurabis” *Der Alte Orient* 1932/3–4, 8–9.
- [16] Fritz R. KRAUS: *Ein zentrales problem des altmesopotamischen Rechtes: was ist der Codex*

Hammurabi?, Geneva, CRRA 9, 1950, 283–296.

[17] FINKELSTEIN (12. j.) 103.

[18] KOROŠEC (1. j.) 99.

[19] Raymond WESTBROOK: „Cuneiform Law Codes and the Origins of Legislation” *Zeitschrift für Assyrologie* 1989, 201–222.

[20] Nicholas POSTGATE: *Early Mesopotamia. Society and Economy at the Dawn of History*, London – New York, Routledge, 1992, 289–290.

[21] KOROŠEC (1. j.) 143–144; KUHRT (1. j.) 176.

[22] A szöveget törvénykönyvnek tartotta San Nicolo, gyakorló szöveggként határozta meg Driver és Miles. Jelenleg az utóbbi nézetet követik többen: KOROŠEC (1. j.) 188–189; NEUMANN (4. j.) 101–102.

[23] A bírósági eljárás részleteire, a szövegek új megközelítésű tipológiájára nézve lásd Shalom E. HOLTZ: *Neo-Babylonian Court Procedure*. Leiden, Brill, 2009.

[24] KUHRT (1. j.) 81–82.

[25] KOROŠEC (1. j.) 148–149.

[26] Klaas VEENHOF: „Old Assyrian Period” in WESTBROOK 2003 (2. j.) 448.

[27] Sophie LAFONT: „Middle Assyrian Period” in WESTBROOK 2003 (2. j.) 522–523.

[28] A rendeleteket kiadta ROTH (10. j.) 195–209; KUHRT (1. j.) 199–200.

[29] A szöveget kiadta ROTH (10. j.) 153–194.

[30] ROTH (10. j.) 153–154.

[31] KOROŠEC (1. j.) 155–156.

[32] KOROŠEC (1. j.) 153.

[33] Az áttekintés alapja KUHRT (1. j.) 245–255; 269–277.

[34] KOROŠEC (1. j.) 162.

[35] KOROŠEC (1. j.) 63; KUHRT (1. j.) 39–40; NEUMANN (4. j.) 68–69; WILCKE (2. j.) 160.

[36] A szöveg legújabb kiadását tartalmazza ROTH (10. j.) 15–21.

[37] NEUMANN 2003 (4. j.) 74.

[38] Lásd a törvény bevezetőjét: ROTH 1995 (10. j.): 15–17.

[39] NEUMANN (4. j.) 75–76.

[40] Codex Hammurapi bevezető utolsó mondata.

[41] Rainer ALBERTZ: „Die Theologisierung des Rechts im Alten Israel” in Rainer ALBERTZ (szerk.): *Religion und Gesellschaft. Studien zu ihrer Wechselbeziehung in der Kulturen der Antiken Vorderen Orient* Münster, Ugarit, 1997, 115–117.

[42] Raymond WESTBROOK: „Old Babylonian Period” in WESTBROOK 2003 (2. j.) 364.

[43] Petschow a földbérlettel kapcsolatosan kimutatta, hogy a Codex Hammurapi rendelkezései a babiloni szokásokban gyökereznek: Paul H. PETSCHOW: „Die §§ 45 und 46 des Codex Hammurapi. Ein Betrag zum altbabylonischen Bodenpachtrecht und zum Problem: Was ist der Codex Hammurapi?” *Zeitschrift für Assyrologie* 1984, 181–212.

[44] Dietz O. EDZARD: *Geschichte Mesopotamiens. Von den Sumerern bis zu Alexander der Großen*, München, Beck, 2004, 125.

- [45] Richard HAASE: „Recht im Hethiter-Reich“ in Ulrich MANTHE (szerk.): *Die Rechtskulturen der Antike, Vom Alten Orient bis zum Römischen Reich*, München, Beck, 2003, 128–129.
- [46] Richard HAASE: „The Hittite Kingdom“ in WESTBROOK 2003 (2. j.) 626–628.
- [47] KUHRT (1. j.) 141–154.
- [48] KUHRT (1. j.) 140–154.
- [49] Telipinu rendelete, II. col.
- [50] Gustav GÜTERBOCK: „Authority and Law in the Hittite Kingdom“ *Journal of the American Oriental Society* 1954, 16–24. Reprint kiadás: Harry HOFFNER (szerk.): *Perspectives on Hittite Civilization: Selected Writings of Hans Gustav Güterbock*, Chicago, Oriental Institute of the University of Chicago, 1997, 230.
- [51] Hettita törvénykönyv II. 58.a.
- [52] GÜTERBOCK (50. j.) 232.
- [53] A joggyűjtemény teljes szövegét angolul lásd ROTH (10. j.) 217–241. A szöveg legújabb kritikai kiadása és kommentára Harry HOFFNER: *The Laws of the Hittites. A Critical Edition*. Leiden, Brill, 1997. című munkája.
- [54] HAASE 2003a (46. j.) 620.
- [55] KOSCHAKER is joggyűjteménynek határozta meg, holott ő maga a Codex Hammurapi törvényi jellegét illetően sosem kételkedett. Lásd HAASE 2003b (45. j.) 133.
- [56] KOROŠEC (1. j.) 180.
- [57] Albrecht GÖTZE: *Kulturgeschichte Kleinasiens*, München, Beck, 1974, 111–112.
- [58] HAASE 2003a (46. j.) 647–648.
- [59] HAASE 2003a (46. j.) 651.
- [60] HOFFNER (53. j.) 219–220.